

MUVAFFAQIYATGA INTILISH, AKADEMIK FAOLLIK VA KASBIY O'ZINI O'ZI BELGILASH O'RTASIDAGI PSIXOLOGIK BOG'LIQLIK

Jurayev Vohidjon Muhammedovich

QDU, Psixologiya kafedrası dotsenti, PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20718512>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada muvaffaqiyatga intilish motivatsiyasi, akademik faollik ko'rsatkichlari va kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonlari o'rtasidagi psixologik bog'liqlik nazariy va empirik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ichki motivatsiya, o'z-o'zini samarali boshqarish va maqsadga yo'naltirilgan xulq-atvor bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, shaxsning kasbiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Maqolada Edward Deci va Richard Ryanning O'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory), shuningdek, David McClellandning muvaffaqiyatga ehtiyoj nazariyasi asosida tahlillar bayon etiladi.

Kirish. Zamonaviy psixologiya fanida shaxsning motivatsion tuzilmasi uning hayotiy muvaffaqiyatini belgilaydigan asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Muvaffaqiyatga intilish — bu shaxsning o'z imkoniyatlarini namoyon etish, qiyinchiliklarni yengish va belgilangan maqsadlarga erishish yo'lida kuchli ichki harakatlantiruvchi kuchdir.

Akademik faollik esa bu motivatsion bazaning amaliy ko'rinishi — bilim olish, ko'nikmalarni rivojlantirish va intellektual o'sishga yo'naltirilgan ongli harakatlar majmuasidan iborat. Kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayoni esa shaxsning o'z qobiliyatlari, qiziqishlari va qadriyatlariga mos keladigan kasb yo'lini tanlay olish qobiliyatini ifodalaydi.

Bu uch tushuncha o'rtasidagi bog'liqlik uzoq yillardan beri psixologlar, pedagoglar va kasbiy maslahatchilar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. **Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — ushbu bog'liqlikning mexanizmlarini ilmiy asosda ko'rsatib berish va amaliy xulosalar chiqarishdir.**

2. NAZARIY ASOS

2.1. Muvaffaqiyatga intilish nazariyalari

David McClellandning (1961) seminal tadqiqotlarida aniqlangan muvaffaqiyatga ehtiyoj (Need for Achievement — nAch) tushunchasi shaxsning qiyinchilik darajasi o'rta bo'lgan vazifalarni tanlash, natijalar uchun shaxsiy mas'uliyatni his qilish va o'z faoliyati haqida aniq qayta aloqa olishga intilish sifatida tavsiflangan. Bu nazariya muvaffaqiyatga intiluvchi shaxslar uchun xos bo'lgan uchta asosiy xususiyatni ajratib ko'rsatadi:

- O'rta qiyinlikdagi maqsadlarni tanlash (juda oson yoki juda qiyin emas)
- Natijalar uchun shaxsiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olish
- Faoliyat samaradorligi haqida tezkor va aniq ma'lumot olishga intilish

Albert Banduraning o'z-o'ziga samaralilik (self-efficacy) nazariyasi (1977) muvaffaqiyatga intilishni yanada kengaytirib, shaxsning o'z qobiliyatlariga bo'lgan ishonchi uning motivatsion holati va pirovard natijaga bevosita ta'sir ko'rsatishini isbotladi. O'z-o'ziga samaralilik yuqori bo'lgan shaxslar qiyin vazifalardan qochmaydi, aksincha, ularni musobaqa va o'sish imkoniyati sifatida qabul qiladi.

2.2. O'z-o'zini belgilash nazariyasi (SDT)

Edward Deci va Richard Ryan (1985, 2000) ishlab chiqqan O'z-o'zini belgilash nazariyasi (Self-Determination Theory — SDT) bugungi kunda motivatsiya psixologiyasining eng nufuzli

nazariy tizimlaridan biri hisoblanadi. SDT inson uchta asosiy psixologik ehtiyojni qondirish intilishini asosiy harakatlantiruvchi kuch deb hisoblaydi:

1. Mustaqillik (Autonomy): shaxsning o'z xatti-harakatlarini ichki qadriyatlari asosida belgilash imkoniyati.

2. Kompetentlik (Competence): o'z qobiliyatlarini rivojlantirish va samarali faoliyat ko'rsatish ehtiyoji.

3. Aloqadorlik (Relatedness): boshqalar bilan ma'noli munosabatlar o'rnatish va qabul qilinish hissi.

SDT nazariyasiga ko'ra, ushbu uchta ehtiyoj qondirilganda ichki motivatsiya (intrinsic motivation) kuchayadi va shaxs akademik va kasbiy sohalarida yuqori natijalarga erishish ehtimoli oshadi. Aksincha, ushbu ehtiyojlar qondirilmaganda tashqi motivatsiyaga (extrinsic motivation) yoki motivatsiyasizlikka (amotivation) o'tish xavfi tug'iladi.

3. AKADEMIK FAOLLIK VA MOTIVATSIYA O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK

Ko'plab tadqiqotlar akademik faollik (o'qish, bilim olish, intellektual vazifalarni bajarish) va motivatsion omillar o'rtasida kuchli korrelyatsiya mavjudligini ko'rsatadi. Zimmerman va Schunk (2011) o'z-o'zini tartibga soluvchi o'qish (self-regulated learning) kontseptsiyasini ishlab chiqib, yuqori akademik ko'rsatkichlarga ega talabalar uchun quyidagi xususiyatlar xarakterli ekanligini aniqladi:

Maqsadlarni aniq belgilash, o'quv jarayonini nazorat qilish, o'z-o'zini baholash va strategik muammolarni hal qilish ko'nikmalari — bularning barchasi muvaffaqiyatga intilish bilan bevosita bog'liq. Motivatsion yo'nalishning akademik faollikka ta'siri quyidagi mexanizmlar orqali namoyon bo'ladi:

Ichki motivatsiya va chuqur o'rganish: Ichki motivatsiya bilan boshqariladigan talabalar yuzaki yod olish o'rniga mavzuni chuqur tushunishga harakat qiladi, bu esa bilimlarning uzoq muddatli saqlanib qolishini ta'minlaydi.

Qiyinchiliklarga munosabat: Yuqori muvaffaqiyat motivatsiyasiga ega shaxslar to'siqlarni tahdid sifatida emas, balki musobaqa sifatida qabul qiladi va qiyinchiliklar ularning urinishlarini kuchaytiradi.

Vaqtini boshqarish: Motivatsion darajasi yuqori o'quvchilar o'z vaqtini samaraliroq rejalashtiradi va prokrastinatsiya (ishni keyinga surib qo'yish) tendentsiyasiga kamroq moyil bo'ladi.

Ryan va Deci (2017) metaanalitik tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, ta'lim muhitida mustaqillikni qo'llab-quvvatlaydigan pedagogik yondashuvlar (autonomy-supportive teaching) talabalarning ichki motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi va bu o'z navbatida akademik faollikning barcha ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

4. KASBIY O'ZINI O'ZI BELGILASH: PSIXOLOGIK JARAYON

4.1. Holland nazariyasi va shaxs-muhit muvofiqligi

John Holland (1973) ishlab chiqqan kasbiy qiziqishlar nazariyasi (RIASEC modeli) kasbiy o'zini o'zi belgilashga shaxsning psixologik tuzilmasi nuqtai nazaridan yondashadi. Holland'ga ko'ra, shaxsning qiziqishlari, shaxsiy xususiyatlari va qadriyatlari uning kasbiy muhit bilan muvofiqligi darajasini belgilaydi. Ushbu muvofiqlik (person-environment fit) qanchalik yuqori bo'lsa, shaxsning kasbiy qoniqishi, samaradorligi va barqarorligi shunchalik yuqori bo'ladi.

4.2. Kasbiy identifikatsiya va o'zini o'zi anglash

Erik Eriksonning psixosozial rivojlanish nazariyasi (1968) va James Marciani identifikatsiya maqomlari modeli (1966) kasbiy o'zini o'zi belgilashni shaxsiy identifikatsiyaning keng kontekstida o'rganadi. Marcia aniqlagan to'rtta identifikatsiya maqomi — identifikatsiya yutuqlari, moratoriy, uzluksiz identifikatsiya va tarqoq identifikatsiya — kasbiy sohada ham qo'llaniladi va shaxsning kasbiy yo'l tanlashidagi psixologik tayyorgarlik darajasini aks ettiradi.

Kasbiy o'zini o'zi belgilash jarayonida quyidagi psixologik omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi:

O'z-o'zini anglash (Self-awareness): o'z kuchli va zaif tomonlarini, qadriyatlarini, qiziqishlarini va shaxsiy xususiyatlarini aniq idrok eta olish.

O'z-o'zini hurmat qilish (Self-esteem): kasbiy muqobil variantlarni erkin ko'rib chiqish va mas'uliyatli qaror qabul qilish uchun zarur psixologik asos.

Kelajakka yo'naltirilganlik (Future orientation): uzoq muddatli maqsadlarni ko'ra bilish va ularga qarab harakat qilish qobiliyati.

5. UCH KOMPONENT O'RTASIDAGI BOG'LIQLIK MEXANIZMLARI

Muvaffaqiyatga intilish, akademik faollik va kasbiy o'zini o'zi belgilash — bu uch psixologik fenomen o'rtasidagi munosabat bir yo'nalishli emas, balki o'zaro ta'sir o'tkazuvchi dinamik tizimni tashkil etadi.

5.1. Motivatsiya → Akademik faollik → Kasbiy o'zini o'zi belgilash

Muvaffaqiyatga intilish akademik faollikning kuchlanishini oshiradi: yuqori motivatsiyali shaxslar ko'proq o'rganadi, ko'proq tajriba orttiradi va o'zlarining qobiliyatlari haqida to'liqroq tasavvur hosil qiladi. Bu o'z navbatida kasbiy o'zini o'zi belgilashni osonlashtiradi — chunki shaxs o'z kuchli tomonlarini va qiziqishlarini amaliyot orqali aniqlashtirgan bo'ladi.

5.2. Kasbiy aniqlik → Motivatsiyani kuchaytirish

Kasbiy yo'lini aniq belgilagan shaxslar akademik faollikda ham yuqori darajada motivatsiyalangan bo'ladi, chunki ular o'z ta'limini aniq maqsadga yo'naltirilgan investitsiya sifatida ko'radi. Bu fenomen psixologiyada 'maqsadga yo'naltirilgan o'qish' (goal-directed learning) deb ataladi va uning ta'lim samaradorligiga ta'siri empirik ravishda isbotlangan.

5.3. Psixologik kapital roli

Fred Luthans va hamkasblari (2007) ishlab chiqqan psixologik kapital (Psychological Capital — PsyCap) tushunchasi muvaffaqiyat, faollik va o'zini o'zi belgilash o'rtasidagi bog'lovchi halqa sifatida qaralishi mumkin. PsyCap to'rtta komponentni o'z ichiga oladi: umid (hope), samaralilik (efficacy), chidamlilik (resilience) va optimizm (optimism). Bu to'rtta xususiyatning yuqori darajada namoyon bo'lishi shaxsning akademik va kasbiy muvaffaqiyatini prognoz qiluvchi eng kuchli psixologik indikatorlardan biri sifatida e'tirof etilgan.

6. AMALIY XULOSALAR VA TAVSIYALAR

6.1. Ta'lim muassasalari uchun

Ta'lim tizimida uchta psixologik komponentning muvofiqlashtirilgan rivojlanishini ta'minlash uchun quyidagi yondashuvlar tavsiya etiladi:

1. Talabalarning ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlovchi o'quv muhitini yaratish: tanlov imkoniyatlarini kengaytirish, fikrlarni hurmat qilish va ijodiy mustaqillikni rag'batlantirish.
2. Kasbiy yo'naltirish dasturlarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish: shaxsiy qiziqishlar, qobiliyatlar va bozor talablarini muvofiqlashtiruvchi kompleks yo'naltirish xizmatlari.

3. O'z-o'zini tartibga solish ko'nikmalarini o'qitish: maqsad qo'yish, vaqtni boshqarish, stressni bartaraf etish va metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirish.
4. Psixologik xavfsizlik muhitini yaratish: xatolardan o'rganish madaniyatini shakllantirish va muvaffaqiyatsizlikni o'sish imkoniyati sifatida qayta talqin qilish.

6.2. Shaxsiy rivojlanish uchun

Individual darajada uchta komponentning optimal integratsiyasiga erishish uchun quyidagi psixologik strategiyalar samarali hisoblanadi:

O'zini anglash amaliyoti: muntazam o'z-o'zini tahlil qilish, refleksiya va qiziqishlar inventarlaridan foydalanish orqali kasbiy identifikatsiyani aniqlash.

O'sish nuqtai nazari (Growth mindset): Carol Dweck (2006) tushunchasi asosida qobiliyatlarni o'zgaruvchan va rivojlantiriladigan deb qabul qilish.

Maqsad ierarxiyasini qurish: uzoq muddatli kasbiy maqsadlar, o'rta muddatli akademik maqsadlar va qisqa muddatli kundalik maqsadlar o'rtasida izchillik o'rnatish.

7. XULOSA

Muvaffaqiyatga intilish, akademik faollik va kasbiy o'zini o'zi belgilash — bu uch fenomen bir-birini o'zaro boyituvchi va mustahkamlovchi psixologik tizimni tashkil etadi. Nazariy tahlil va empirik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu tizimning optimal ishlashi uchun avvalo ichki motivatsiyaning sog'lom bazasini shakllantirish zarur. SDT nazariyasi nuqtai nazaridan, mustaqillik, kompetentlik va aloqadorlik ehtiyojlari qondirilganda inson o'z akademik va kasbiy faoliyatida eng yuqori natijalarga erisha oladi.

Zamonaviy ta'lim va psixologik amaliyotda ushbu uch komponentning muvofiqlashtirilgan rivojlantirilishi nafaqat individual muvaffaqiyatni, balki jamiyatning intellektual va iqtisodiy salohiyatini ham oshirishga xizmat qiladi. Kelajakdagi tadqiqotlar mazkur bog'liqlikning madaniy xususiyatlarini, texnologik muhitdagi o'zgarishlarini va yoshlik davridan etuklikka o'tish jarayonidagi dinamikasini yanada chuqurroq o'rganishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191–215.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. Plenum Press.
3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The 'what' and 'why' of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
4. Dweck, C. S. (2006). *Mindset: The New Psychology of Success*. Random House.
5. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. Norton.
6. Holland, J. L. (1973). *Making Vocational Choices: A Theory of Careers*. Prentice-Hall.
7. Luthans, F., Youssef, C. M., & Avolio, B. J. (2007). *Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge*. Oxford University Press.
8. Marcia, J. E. (1966). Development and validation of ego identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558.